

TAMÁS ILDIKÓ

Szöveghelyettesítő, -kitöltő és -kiegészítő panelek használata lapp jojkaszövegekben

This article discusses the special linguistic elements in the Saami jojks, which can be hard to define, although they are quite usual in the folk texts. I focus on the use of these special elements, and call them „panel”, because I had to find a new term for this more or less undefined category of words (the many different terms for them used in linguistic articles are inconsistent). Anyway, these words are quite important in Saami folk literature. In the case of those panels which are borrowed from the verbal language, I examine their characteristic features from literary as well as linguistic aspects, which features are not exploited in normal conversation and prose. These features are utilized mainly in folk poetry, especially the Saami folk songs, the jojks. In the case of those panels which cannot be linguistically defined in a usual terminological system, in my research I use mainly folklore, music-semiotic and language-philosophical aspects.

1. Jelen tanulmány tárgya a lapp jojkák szövegeiben gyakran – esetenként kizárólagosan – előforduló, nyelvtanilag nehezen vagy egyáltalán nem meghatározható elemek használati körének bemutatása és vizsgálata. A címben használt *panel* kifejezést azért választottam, mert szükségesnek láttam egy olyan gyűjtőelnevezés bevezetését, amely lefed a beszélt nyelvből felismerhető, különböző szófa-jokba tartozó, de jelentésüket és funkciójukat veszített szavakat, és felismerhetetlen fonológiai képződményeket egyaránt. A jelzők beiktatását (értelemszerűen) a panelek különböző – szám szerint három – funkciójának megkülönböztetése indokolta. Az ide vonatkozó, meglehetősen szegényes szakirodalmat áttekintve rögtön szembeötlő a téma körüli bizonytalanság, az elnevezést, a szófaji besorolást és a funkció tárgyalását érintően egyaránt. A jojkák szövegét tagoló vagy teljes mértékben helyettesítő, látszólag értelmetlen hangsorok és köznyelvi jelentésüktől és funkciójuktól „elválasztott” szavak kategorikus elnevezésére történt korábbi – többségükben nem nyelvészeti – próbálkozások mindegyikének megvan a maga gyenge pontja, ez az oka annak, amiért egyiket sem kölcsönözöm ebben a tanulmányban.¹ A szövegekben szereplő, nyelvtanilag felismerhető panelek

¹ A panelek egyéb elnevezései közül a leggyakoribbakat az alábbiakban gyűjtöttem össze: „nonszensz szavak” (Vainio 1991), „szótagok; partikulák és nyelvtanilag nem felismerhető elemek” (Valkepää 1984), „partikula” (Nickel 1994), „töltelékszó, refrén” (Keresztes 1983), „töltelékszótágok” (Szomjas-Schiffert 1996), „töltőszavak” (Kovács 1996), „refrén, refrénpartikula; töltőelem, Nyelvtudományi Közlemények 100. 301–313.

eredetileg lehetnek partikulák, klitikumok, kötőszók, határozószók, kopulák, onomatopoeitikus igealakok, a panelek nagyobb százalékát azonban nyelvileg igen nehezen vagy egyáltalán nem besorolható elemek alkotják. A jelentés és a funkció kérdéskörére a továbbiakban térek ki. Előljáróban azonban ismertetném a jojkaszövegek néhány általános jellegzetességét.

2. A jójákban a szövegnek mindig alárendelt szerepe van a dallaméhoz és a ritmuséhoz képest, a szöveges üzenet csupán jelzésszerű (Vainio 1991: 56). A jójka szövegét sokszor csak – szemantikai értelemben üres – szöveghelyettesítő panelek alkotják, mint például *valla valla*, *nun-nun-nun*, *loila-loila* (Saarinen 1990: 76). A jóják szövegeivel kapcsolatban használatos *dajahus*² (többes számban *dajahusat*) kifejezés a norvég lapp nyelvben kizárólag a tényleges szöveget foglalja magába, a dallamot gyakran kísérő rövid, jelentést kevésbé, vagy esetenként egyáltalán nem hordozó panelekre nem alkalmazzák ezt az elnevezést (Sammallahti 1989: 98). A jojkaszövegek gyakran célzatosak, homályosak és rövidek, epigramma- vagy aforizmaszerűek. Mivel szűk közösségnek készülnek, elég egy frappáns, rövid utalás ahhoz, hogy a közösség tagjai értsék, miről is van

szótag” (Hajdú 1982), „ritmikai töltőszó” (Steinitz 1975 az obi-ugor foklórszövegek hasonló jelenségére vonatkozóan), „nyomatékosító partikula, partikula” (Domokos 1996). A panelek megnevezésére a lapp köznyelvben a *smávvasanet* ’kis szavak, szavacská’ használatos. A jelentésnélküliséget kiemelő elnevezéseket nem tartom megfelelőnek. A jelentésnélküliség nem általános jellemzője ezeknek a paneleknek, hiszen rengeteg közöttük a valódi, tartalmas szó (jóllehet ezek eredeti jelentése a jójákban – eltérő mértékben, de – absztrahálódik vagy megszűnik). A szemantikai értelemben látszólag üres szövegrészek is kommunikációs értékkel bírnak az avatott közösségen belül (akkor is, ha az észlelési-megértési folyamat dimenziójában az információ csak az asszociációs mezőben „értelmezhető”, vö. Kassai 1998: 90). A refrén, partikula elnevezések szintén nem helytállóak, bár különböző tudományterületekhez tartozó terminusok, mégis ugyanazon kritérium alapján lehet őket elutasítani, tudniillik nem képesek az egész-, csupán a részhalmoz megnevezésére. A töltelkiszavak használatát általában a versláb metrikai megerősítése, vagy egyéb metrikai-ritmikai és/vagy műfaji-stilisztikai követelmények indokolják. A lapp jóják esetében ennél többről van szó. A töltő-, töltelék- előtagú jelzőkkel ezért az a problémám, hogy az itt tárgyalt elemek nemcsak metrikai vagy stilisztikai gipszként felfogható pótlékok a valós szótéglák alkotta fal repedéseiben, hanem – mint szöveghelyettesítő panelek – önmagukban is lehetnek szövegépítő, szövegteremtő alkatrészek, és önállóan – denotatív jelentésű szavak bevonása nélkül – is létrehozhatják a jojkaszöveget. Ez utóbbi mint „nyelvileg megformált mondanivaló” (vö. 6.2, 8., 9.) szintén a továbbadható, felidézhető szóbeli hagyomány részét képezi, a praktikuság érdekében azonban el kell választani a beszélt nyelv jelentéses szavaiból megformált jojkaszövegtől (maguk a lappok is tudatosan megkülönböztetik a kétfajta szöveget, vö. 2.). A szöveg-kitöltő és -kiegészítő panelek a valódi szövegbe épülve, és nem attól függetlenül létező elemek. Az előbbieket használata leginkább a modális partikulakéhoz hasonlítható, az utóbbiaké pedig a refrénekéhez. A címben is szereplő hármas felosztás funkcionális, nem takar anyagi eltéréseket, tehát ugyanaz a panel lehet szöveggörnyezetétől függően szöveghelyettesítő, -kitöltő vagy -kiegészítő.

² A *dajahus* a *dadjat* ’mond’ ige főnévi származéka.

szó (Szomjas-Schiffert 1996: 47). Az időmértékes verselés nem jellemző, a szöveges rész szabadverselésű, nem szabályozza sem mérték, sem rím (Vainio 1991: 56). Általában nincs kongruencia a mondatok és a verssorok között, ezért gyakori az enjambement. A sorok legtöbbször aszimmetrikus osztásúak és heteroszillabikusak. A szövegkitöltő és -kiegészítő panelek használatát verstani törvények tehát nem indokolják.

2.1. A *dajahus* sokszor hiányzik, ilyenkor a jojka pusztán zenei produktum, melyben a ritmus, a dallam, a hangképzés sajátossága, és ezeket kiegészítve az előadásmód, az arcjáték és a gesztusok hordozzák a jelentést. Átmeneti formát képeznek a tisztán zenei, szöveg nélküli és a szöveges jojkák között a különféle szövegpótló panelekkel elénekelt dallamok, melyek a közösség tagjait, gondolkodásmódját és szokásait nem ismerő beavatatlan idegennek teljességgel érthetetlenek.³ Összességében elmondható, hogy a panelek a jojkák „szövegeinek” leggyakoribb elemei, és legtöbbször a tényleges szöveggel rendelkező dallamok értelmes szövegrészei közé is beékelődnek (szövegkitöltő panelek), illetve gondolatváltató szerepet töltenek be egy-egy dallamsor lezárásaként (szövegkiegészítő panelek). A jojkák szövege leggyakrabban panelekkel indít, tényleges szöveggel folytatódik és panelekkel zárul. Megfigyelhető, hogy a *dajahus* maga is töredékes, és „balladai homályba” burkolja a mondanivalót.

Na Inkuna kandda ko lul-lun-ko-lul-lu
ko Skadjavari lea pahcam ko juo de
čirodit dam ko Inkuna kandda ko
lu-lin ko lul-lu ko vuordašit juo ko
nun de čabbah-ko mojih vel juo ko
Inkun-kandda ko lail-lail-lail-lu.
Na vaibamehtun ko njolgi lea maid ko
Inkuna kandast ko lul-lul-lul-lu.
Na uhca Skaiddaško keäčist keähčai
leä njolgalam juo ko vaibbah-čerabmak

Na Inkun fiú ko lul-lun-ko-lul-lu
mikor elhagyta Skadjavari-t ko juo de
siratják⁴ ko azt az Inkun fiút ko
lu-lin ko lul-lu ko várják⁵ juo ko
nun de még szép mosolyát juo ko
Inkun fiú ko lail-lail-lail-lu.
Na fáradhatatlan mint a rénborjú is ko
Inkun fiúnak ko lul-lul-lul-lu
Na kis Skajdda-ja ide-oda
futkosott, ko már kimerült rénborjú

³ Jernsletten arról számol be, hogy a jojka tárgyának konkrét megnevezése és denotatív jelentésű szavak használata nélkül is egyértelmű egy zárt közösségen belül, kiről vagy miről van szó (Jernsletten 1978). Kovács Magdolna tapasztalata eklatáns példa erre. Ő jegyezte le a Szomjas-Schiffert György által felvett jojkák szövegeit, és ebben a munkában Näkkäljärvi adatközlő réngazda volt segítségére. Näkkäljärvi az egyik dalt hallgatva többször csóválta a fejét, majd elnevette magát, és közölte: „ez az én jojkám volt!” Az érintett jojkában csak szövegpótló panelek voltak. Amikor a kutató megkérdezte Näkkäljärvit, miről is szól az a jojka, ő elzárkózott a válaszadástól, és több napi kérdezősködés után sem volt hajlandó felfedni a jojka tartalmát (Szomjas-Schiffert 1996: 47).

⁴ A *čirodit* további fordítási lehetőségei az alaki egybeesés miatt: *siratjuk*, *sirattad*.

⁵ A *vuordašit* további fordítási lehetőségei az alaki egybeesés miatt: *várjuk*, *vártad*.

<i>ko lul-lul-lul-lu ko lul-lul-lul-lu</i>	<i>ko lul-lul-lul-lu ko lul-lul-lul-lu</i>
<i>ko lul-lul-ah juo ko mojik čabbok</i>	<i>ko lul-lul-ah juo ko a mosolyok szépek</i>
<i>ko Inkuna juo ko oidno vel juo</i>	<i>ko Inkun-t ko látva még juo</i>
<i>ko luil-luil-luil-luil-lu ko luil-luil-luil-lu.</i>	<i>ko luil-luil-luil-luil-lu ko luil-luil-luil-lu.</i>

(Kantola 1984: 61)

3. Amint a bevezetőben már utaltam rá, a szöveget alkotó, kitöltő vagy kiegészítő panelek egy része a hétköznapi beszélt nyelvből kölcsönzött (pl. a diskurzus menetét segítő partikulák, modális partikulák és mondatértékű partikulák – felelő- és indulatszavak –, klitikumok, kopulák, onomatopoetikus igealakok). Ezek jelentése és funkciója a jojkákban többnyire átértékelődik, esetenként teljesen eltér a beszélt nyelvben megszokott fordulatoktól.⁶ A partikulák, melyek szövegkörnyezetüktől függően a beszélt nyelvben is sokféleképpen értelmezhetők – lehetnek tartalmas szavak, figyelemfelhívó elemek és töltelékszók – a homályos utalásokat kedvelő jojkaszövegek legszívesebben használt elemei.

3.1. A jojkaszövegek beszélt nyelvből kölcsönzött leggyakoribb paneleit és beszélt nyelvi használatukat egy-egy példával mutatom be:

-*ge* (enklitikum, tagadó, kérdő és kételkedést kifejező mondatokban nyomatékosító, kiemelő funkcióban használatos), pl.: *In das fuola gal, in nuvttáge / nuvttá ge.* 'Nem akarom, még ingyen sem.'

-*han* (enklitikum, a mondat első tagja után áll, ismert tény kiemelésére használatos),

pl.: *Mun han / Munhan lean Lulli-Suomas.* 'Hiszen / Dehát én Dél-Finnországban vagyok.'

na 'szóval, hát, igen, persze' (mondat eleji partikula, egyfajta „felütést” ad a mondatnak, egyszerűbb állandósult kifejezésekben is használatos),

pl.: *Na diehtit don gal fertet.* 'No, neked ezt biztosan tudnod kell.'

Na mot odne. 'Hogyne, természetesen' (állandósult kifejezés),

nai 'szóval, is, szintén' (a *maid, maiddái* 'is, szintén' rövidített alakja, egy egyszerű szót vagy elöljárószós kifejezést kapcsol a korábban mondottakhoz; disztributív névmások és határozószók képzője is egyben),

pl.: *Du birranai / Du birra nai lei dan dadjan.* 'Rólad is ezt / azt mondta.'

gal 'igen, természetesen' (a számi nyelvben leggyakrabban alkalmazott partikula, mondatbeli helye nem kötött),

pl.: *Gal mun Máhte dovddan.* 'Persze, hogy ismerem Máhttet.'

⁶ A partikulák, klitikumok értelmezése a beszélt nyelvben sem egyszerű feladat. A különféle nyelvészeti lexikonok és enciklopédiák is elég homályosan fogalmaznak e két nyelvi kategóriával kapcsolatban (vö. pl.: Asher et al. 1994: 2953). A lapp folklórszövegekben ezek a szócskák leginkább a mondanivaló hangulati aláfestését szolgálják, valamint arról árulkodnak, hogyan viszonyul a jojkáló érzelmileg „mondandójához”.

jo, juo 'igen, persze' (Ez a partikula eredetileg nem más, mint a *juo* 'már' határozószó, nyomatékosító funkcióban használatos, többnyire nem önállóan áll, hanem más partikulákkal.)

Pl.: *Váldde juoba gáfe!* 'Igyál csak kávé!'

Na juo! 'Aháá! Vagy úgy!'

hei, hei-hei (indulatszó)

vuoi (indulatszó)

nu 'így, úgy' (határozószó)

de 'bizony, valóban' (mondat eleji partikula, általában eldöntendő kérdésre adott igenlő válasz bevezetője),

pl.: *Máhttágo son sámejiela?* 'Tud ő számiul?'

De máhttá. 'Tud, bizony.'

go 'akkor, amikor, amint, ha, mert' (alárendelő kötőszó). kérdő partikula, a magyar *-e* megfelelője.

Pl.: *Boahtágo / Boahtá go Biret-Ellle maid?* 'Jön-e Biret-Ellle is?'

ieš, ieža (Eredetileg visszaható névmás, partikulaként azt fejezi ki, hogy a cselekmény, történés minden különösebb indok, szándék nélkül zajlik. Az *ieš* egyes számú, az *ieža* pedig többes számú alany esetén használatos. Megelőzi a mondat alanyát.)

Pl.: *Ieš mun dájun.* 'Csak (úgy) sietek.'

lea (a *leat* létige ind. Sg.3 alakja)

lei, leai (a *leat* ind. imperf. Sg.3 alakja)

(A példákra vö. Nickel 1994: 200–216.)

4. A következőkben a nyelvi rendszer azon jellemzőit vizsgáljuk, melyeket a hétköznapi beszélt nyelv nem használ ki, a poézis – ebben az esetben a jojkaszövegek – viszont igen. Olyan folklórpéldákat mutatok be tehát, amelyekben keresztül figyelemmel kísérhetjük az előző bekezdésben köznyelvi helyzetükben bemutatott szavak jelentés- és funkcióbeli változását. A jojkában a *de* partikula jelentése csak kis mértékben módosul, a 'bizony' jelentés tulajdonképpen behelyettesíthető a szövegbe, főleg a harmadik sorban. Az első sorban azonban szemantikailag gyengül, inkább csak a felütés funkcióját látja el, akárcsak a *ja* 'és' kötőszó a negyedik és a hatodik sorban. A *go* (vö. 3.1. alatt) teljesen elválk eredeti jelentésétől és funkciójától, a folklór szövegbe épülve a mondani-való szintaktikai tagolását is célzó, sorvégkitöltő és jelentését vesztett szóként jelenik meg.⁷

⁷ A csillagok a fordításban azt jelzik, hogy az eredeti lapp szövegben előforduló partikulát, vagy a paneként és kötőszóként is értelmezhető *ja* szócskát nem helyettesítettem magyar töltőelemmel, hanem a magyar szöveg „érdekében” inkább elhagytam azokat.

De rukses báiddi coggalan
ja olbmot geahčadit juo mu.
Ja de mon čohkedan rukses biili
ja vuojistan rukses stobu lusa.
Ja dan rukses stobus čohkká *go*
 okta rukses muođot nieida *go*
 ovttá rukses stuolu nalde *go*
 ovttá rukses beavddi guoras *go*.
Ja moai juo nohke ovttas *go*
 rukses seŋgii *ja* niegadetne
 rukses nieguid *go*.

Hej felveszem piros ingem
 * néznek majd az emberek.
 * Piros kocsiba ülök *haj*
 és piros házhoz megyek.
 * Abban a piros házban ül *haj*
 egy piros arcú leány *haj*
 egy piros széken *sejehaj*
 egy piros asztal mellett *haj*.
 És mi bizony együtt fekszünk
 piros ágyba *haj* és álmodunk
 piros álmot *haj*.

A köznyelvi és az irodalmi nyelvi szférák összehasonlítását egy konkrét példával szeretném szemléletesebbé tenni. Az első két sor beszélt nyelvi mondatná transzformált változatából látható, hogy az nagyon közel áll a folklór szöveghez:

Olbmot geahčadit juo mu, go coggalan rukses báiddi.
 'emberek néznek majd engem, ha / amikor felveszem piros inget'

A folklórszövegben természetesen rugalmasabb a szórend, és a mondatrészek is könnyebben felcserélődnek. Érdekes azonban a *go* és a *de* kötőszó, ill. partikula felcserélődése. A *go* jelentés szempontjából jobban illene a szövegbe, de mondat elején nem állhat. A *de* kifejezetten mondat eleji partikula – valószínűleg ezért esett rá a választás – jelentése azonban itt kevésbé releváns.

4.1. A panelek tehát sokszor jelentéssel bíró, de az ének szempontjából eredeti jelentésüket veszített, vagy semleges jelentésűvé vált szavak. A folklórszövegekben időnként onomatopoetikus igék is használatosak hasonló funkciókban, mint pl. a fenti szövegben bemutatott *de* és *go*. A következő idézetben a *šuvvat* 'sziszeg, süvölt, suhan' ige tölt be szövegkiegészítő, illetve a szöveg menetét továbbvivő, refrénszerű szerepet, de felismerhető a szintén panelként használt, köznyelvi példákon keresztül is bemutatott *nu* és *go* is (vö. **3.1.**).

Nu-jaja nuu-nu, nu-jaja nuu-nu
Nu-jaja nuu-nu, nu-jaja nuu-nu
Go nu-jaja nuu-nu, nu-jaja nuu.
 Giđdat jo viimmat, jiekŋa lea mannan.
 Johnson nu hurada fatnas geahčen.

Go hurada hurrá. Hurada nuu.
 Šuvada šuvva. Šuvita šuvva.
 Šuvada šuvva. Šuvita šuvva.
 Go šuvada šuvva. Šuvita šuu.

Nu-jaja nuu-nu, nu-jaja nuu-nu
Nu-jaja nuu-nu, nu-jaja nuu-nu
Go nu-jaja nuu-nu, nu-jaja nuu.
 Végre már tavasz, a jég elment.
 A Johnson [motorcsónak] így elrobog a
 [hagyományos] csónak mellett
 Ahogy zúgva zúg. Zúgás nuu.
 Suhan süvölt. Suhan süvölt.
 Suhan süvölt. Suhan süvölt.
 Hogy suhan süvölt. Suhan suu.

(Järvinen 1999: 59)

A refrén asszociációkat keltő nyelvi játék, (talán) kitalált származékokkal. A szóalakoknak, szóhatároknak a jelentősége szinte minimálisra csökken, így a fordítás is csak viszonylagos lehet. A *šuvada* alak lehet például egy feltehető *šuvadit*⁸ ige-név Sg/3. alakja, de felfogható a *šuvva* 'zúgás' főnév egy fölösleges szótaggal bővült Sg/Akk–Gen alakjaként is. (A szabályos Sg/Akk–Gen alak *šuva* lenne!)⁹ A *šuvada* és a *šuvva* szóalakok esetében tehát még az ige-névszó distinkció is érvényét veszítheti, hiszen a szöveg kettős értelmezésre ad lehetőséget: 1) *šuvada* (főnév, a *šuvva* főnévből játékosan továbbképzett Sg/Akk–Gen alak, vagy egy feltehető *šuvat* főnév szabályos Sg/Akk–Gen alakja) + *šuvva* (ige, a *šuvvat* igenévből szabályos ind. Sg/3.) vagy 2) *šuvada* (ige, egy feltehető *šuvadit* igenév szabályos Sg/3. alakja) + *šuvva* (főnév, Sg/Nom). Az előbbi esetben a szórend egyenes, az utóbbiban fordított. A *go* szócska a második sor elején teljesen jelentését veszített és a szövegiegészítő panelek sorában felütést adó elemként szerepel,¹⁰ a hatodik sorban viszont – az azonos funkció dacára is – átszűrődnek az eredeti jelentések (vö. 3.1).

4.2. Nils-Aslak Valkeapää lapp író és költő szerint a panelekkel teletűzdelt jojkaszövegekben az üzenet közvetítésében nemcsak a szavak önálló szemantikai értéke vesz részt, hanem a prozódiai építmény maga. A panelek többségét alkotó, nyelvi nem felismerhető elemek, pl. *valla-valla*, *vaja haja*, *lai le*, *loilo*, *loilá*, *lola*, *loo*, *lollolo*, *lul-luu*, *reiu loilo*, *na*, *nuu-nuu nunnu*, *njollo*... valószínűleg a zene folyamatosságát hivatottak elősegíteni. Ezek a „szótagok” a zenei struktúra tiszta bázisát képezik, és a metrikus egyensúly létrehozásában is jelentős a szerepük. Ezen nem azt kell érteni, hogy a lappok izoszillabikus sorokban gondolkodnának – bár vannak az állandó szótagszámmal dolgozó szerkesztési mód meglétét igazoló, de kivételnek számító példák is – a metrikus egyensúly létrehozása azt jelenti, hogy egy szótagra ne kelljen túl sok hangot énekelni (Valkeapää 1984).

4.3. Valkeapää magyarázata részben prozódiai kérdéseket vet fel. Prozódián itt a dallam és a szöveg illeszkedését értem.¹¹ A lekottázott dallamok és a hozzá-

⁸ A *šuvvat* ige szócsaládjá Sammallahti szótára alapján: 1. igék: *šurra* 'zúg', *šuvadit* 'suttog, morog', *šuraidit* 'zúg, sziszeg', *šuvggihit* ~ *šuvggehit* 'elsuhan, robog', *šuvihit* 'felzúg, szisszen'; mindezek egyazon főfrekvenciájú, kontinuatív és momentán képzős alakulatai; 2. névszók: *šurra* 'zúgás', *šurrái* 'zúgó, morgó', *šuvva* 'zúgás'. (Sammallahti 1989)

⁹ Lappalainen egyik tanulmányában felhívja a figyelmet a jojkaszövegekben fellelhető szabálytalan szóalakokra, pl. a *vívva* 'vő' szabályosan fokváltkozott alakja a *viva*, mely jojkaszövegekben *vivasa* és *vivasasa* alakot is kaphat. A *vivasa* alak a páratlan szótagszámú főnevek fokváltkozott alakjának mintájára jött létre, jóllehet páros szótagszámú főnevek a beszélt nyelvben nem vehetik fel ezt az alakot. Ezeknek a normál szótagszám feletti szótagoknak köszönhetően a jojka nyelve gazdagabb magánhangzóiban, mint a normál nyelv. (Lappalainen 1984: 55–60)

¹⁰ A *go* a beszélt nyelvben nem lehet mondatkezdő.

¹¹ A prozódia a népdalok esetében két szempontból vizsgálható: (1) milyen dallamok milyen szövegekkel járnak együtt, és (2) hogyan illeszkedik egymáshoz finom részleteiben a szöveg és a

juk lejegyzett szövegek vizsgálata, valamint néhány hangfelvétel meghallgatása után arra a következtetésre jutottam, hogy a lapp jojka a nyelv hangsúlyozási követelményeit sokszor semmibe veszi. Arról van itt szó, hogy a zeneileg és ritmikailag is hangsúlyos hangok nem illeszkednek a természetes beszéd hangsúlyos helyeihez, ugyanakkor a hosszabban kitartott, illetve nyomatékos énekhangra jön ki a természetes beszédben egyébként hangsúlytalan szótag (Tamás 2001: 302–303).¹² Úgy tűnik tehát, a panelek beszúrása a valós szövegrészek közé nem segíti a hangsúlyok helyes elhelyezkedését, hanem éppen ellenkezőleg, elmozdítja a hangsúlyokat onnan, ahová „kíváncsoznának”. Más népek folklórájával összevetve ez lapp sajátosságnak tűnik. E probléma bővebb kifejtésére azonban nem hivatott ez a tanulmány.

5. A lapp jojkákat paneleinek egy része – akár csak maga a jojka műfaja is – a samanizmus gyakorlatának öröksége lehet. Az egykori varázsigék, istenhívó felkiáltások más népeknél is továbbéltek indulatszavakként, származékaikban és népdalok refrénjeként, szokásdalok állandó részeként. Általánosnak mondható, hogy rokon és nem rokon népek sámánjai nemcsak a hétköznapi beszéd megfelelő szavaival, hanem sajátos indulatszavakkal, egyfajta titkos nyelv használatával igyekeztek elérni a szellemek megjelenését. A misztikus szavak, szótagok részben az állathangok utánzásából jöttek létre (Eliade 2001: 100–101). A jojka ősi funkciójára vonatkozóan a Standard Dictionary of Folklore (1950) a következő megállapítást teszi: „szertartási zsoltárszó: varázsszó, vagy ima, a halott ősök hívására, akiket a lappok imádnak, segítségül hívnak és engesztelnek. A szellemek nem veszik figyelembe az emberek mindennapi beszédét, de felfigyelnek a rendkívüli szavakra és hangokra. Ez okból a juoiggosok szövege a hétköznapi szóhasználat területén kívüli szótár részére van fenntartva. Lefordítása kívülálló részére tilalmas, viszont minden lapp férfi már zsenge gyermekkorában megtanulja.”

5.1. A jojkálás összefonódását a sámáni gyakorlattal, és a titkos nyelv használatával a szakirodalomban tényként kezelik. Ennek ellenére még nem született olyan tanulmány, amely ennek a titkos vagy szakrális szöveg hagyományának a továbbélését, túlélését vizsgálná a panelek, elsősorban a partikulák körében.¹³ Rokon és nem rokon népek köréből ide vonatkozó példákat bőven találunk. A *kaj!* indulatszó például eredetileg istenhívó szó volt az obi-ugoroknál, és származékaiban is fennmaradt: *Kajné xum* 'sámán, tkp. kiáltó ember', *kaj-saw* 'kaj-szó, tkp. varázsszó'. A magyar *huj! huj!* kiáltást a 933-as merseburgi ütközetről szóló leírás „ördögi felkiáltás”-ként emlegeti. Sebestyén Gyula Vas megyéből származó gyűjtése a ma indulatszóként és töltőszóként élő *haj* elfeledett jelen-

dallam. (Vargyas 2002: 131)

¹² A prozódia kérdésköréhez kapcsolódó tanulmányok pl.: Austerlitz 1975, Hajdú 1960.

¹³ Bővebb információ a lapp töltelőkészítők, illetve partikulák használatáról: Ensheimer 1951.

tésére világít rá: „*Azt hallottuk, hogy eladó lányuk van. Hajgassuk, hajgassuk, de kinek hajgassuk? A szomszéd fiának hajgassuk*” (Pais 1975: 44). Valaha a *haj* kezdetű varázsigéket a párok összevarázslására használták. Szamojéd példákkal is bőven rendelkezünk. A nyenyec sámának a szellemek megidézésére a *χο, χow* és *je hej, he hej* szavakat kiabálták (Diószegi [1958] 1998: 424).

5.2. A samanizmus a lappok körében már nem él, de a jojkáláshoz kapcsolódó tabuk, az esztétikai ideál elérésére való törekvés, és a mágikus funkciók használata, mind olyan körülmények, amelyek segítették ennek a hagyománynak a változatlan megőrzését egészen a 19. század végéig,¹⁴ és a 20. századtól napjainkig is visszacsengenek a profán dallamok szerkezetében, szövegében és a hozzájuk kapcsolódó misztikus felfogásban.

6. A panelek nagy mértékű használatának megértéséhez azt is tudni kell, hogy a lappok szívesen jojkálnak kétértelműen, játékosan, úgy, hogy a dal alanya ne rajzolódjon ki a kívülállók előtt. A titkosítási szándékon túl a lappok úgy tartják, a konkrét szavak eredendően nem alkalmasak bármilyen mondanivaló közlésére. A jojkapanelek és a zenei jelek így dekódolatlanok maradnak azok számára, akik a szóban forgó személyt, tárgyat vagy eseményt nem ismerik, és nem tudják megfejteni a jojkák kódolt üzenetét. Matti Vainio népzene kutató véleménye szerint a jojkaszövegekben gyakran előforduló „szótagok vagy szótaghalmazok” alkalmazásával a jojkáló célja az, hogy minél messzebbre távolítsa a beszélt nyelvtől, és ezáltal a zenei kommunikáció saját, független kifejezési formáinak tárházát a lehető legteljesebb mértékben kihasználja (Vainio 1991: 56–57).

6.1. A jojkaszövegben használt rövid célzások rendeltetése asszociációkat kelteni a hallgatóban, tehát az értelmezés síkját a konkrét jelentés szintjéről az asszociációs mezőbe terelni. Ahogy a lappok mondják, nem szükséges, nem is jó mindig „valódi” szavakat használni, jobb azokat helyettesíteni különféle érzelmi árnyalatú szótagokkal, partikulákkal. A szavak megzavarhatják a gondolat menetét. Jernsletten ezt írja: „A számi milióban a jojka a mindennapi élethez tartozó szükségszerű kifejezőeszköz, ha valaki olyan dolgot akar mesélni a másinak, amit általános szavakkal túlságosan ridegen vagy éppen esetlenül, sőt, egyáltalán nem lehet kifejezni” (Jernsletten 1978: 116–118).

6.2. Ezen a ponton szükségesnek érzem, hogy – ha csak zárójelben is, de – tegyek egy kis nyelvfilozófiai és zenezemiotikai kitérőt. Akaratlanul is Wittgenstein mondata jutott itt eszembe: „Amit mutatni lehet, azt nem lehet mondani” (Wittgenstein 1989: 35: 4.1212). Wittgenstein után szabadon azt mondanám, amit jojkálni lehet, azt nem lehet mondani (legfeljebb panelekkel). Néha – továbbra is a kiváló nyelvfilozófus szavait kölcsönözve – „képtelenek vagyunk kifejezésre jut-

¹⁴ A szakirodalom ebben a tekintetben nem egységes. Egyes vélemények szerint a lapp samanizmus, és a hozzá kapcsolódó gyakorlat már a 18. század végére eltűnt, ugyanakkor vannak olyan 19. századi adataink, melyek szerint a sámának még tovább működtek.

tatni azt, amit ki akarunk fejezni ... az értelmetlen kifejezések nem azért értelmetlenek, mert nem találtam meg a helyes kifejezéseket, hanem mert az értelmetlenségük alkotja tulajdonképpeni lényegüket. Mert arra akartam csak használni őket, hogy túljussak a világon, azaz túl a jelentéseket közvetítő nyelven. Arra hajtott valami, hogy nekirohanjak a nyelv korlátainak ...” (Wittgenstein 1998: 11). Carnap szerint a zene az életérzés legtisztább kifejezési eszköze, mivel leginkább mentes minden tárgyiságtól (Carnap 1999). A zeneszemiotikai kutatások szerint zenei felfogásunk gyorsabb, mint a nyelvi, mert kevesebb áttétellel dolgozik. A zene a nyelvtől eltérően képes a valóság tükrözésére, és mint egyfajta jelrendszer, közlésre teremtődött (bővebben Hunyadi 1981: 368).

7. Az egyes panelek használatának kialakulásában minden bizonnyal szerepet játszott az is, hogy milyen szemantikai közegben foglalják el a helyüket. Lévi-Strauss részben a saussure-i elvre alapozva azt mondja, hogy „a nyelvi jel a priori önkényes, de a posteriori már nem az. ... Egyáltalán nem biztos, hogy ... a designátumhoz képest önkényes fonetikai választások nem hatnak-e ki észrevétlenül később, ha nem is a szavak általános értelmére, de egy-egy szemantikai közegben elfoglalt helyükre” (Lévi-Strauss 2001: 81). Más szavakkal: ha „elfogadjuk is, hogy bizonyos hangcsoportokat a priori semmi nem predesztinál bizonyos tárgyak jelölésére, nem tűnik kevésbé valószínűnek az sem, hogy ezek a hangcsoportok, ha egyszer már elfogadták őket, sajátos árnyalatokat adnak a hozzájuk kapcsolódott szemantikai tartalomnak” (Lévi-Strauss 2001: 82). Ez az a posteriori meghatározottság két szinten: fonetikai és szóképzési szinten valósul meg. A szinesztézia jelenségét a fonetika szintjén vizsgálva megfigyelték, hogy spontán társítjuk a hangokat színekkel és formákkal. Ezt a jelenséget a költészet általában ösztönösen kihasználja, Mallarmé például gyakran panaszkodott, hogy a francia *jour* ’nap-pal’ és *nuit* ’éjszaka’ szavak fonetikai értéke épp fordítottja értelmüknek. A fonológiai szinten munkálkodó szinesztézia egyfajta alapja lehet annak is, hogy egy adott jojkában milyen partikulákat választ dallamához és témájához az énekes.

7.1. Szintén fonológiai-fonetikai kérdéskörben kell tárgyalni a beszélt nyelvtől független paneleknek, mint ösztönösen gyakorlatias választásoknak a jellemzését. Ezek a fonológiai alakzatok (amelyek nem valós szavak vagy azokból eredeztethető alakulatok) ugyanis legnagyobb százalékukban *a*, *o* és *u* magánhangzókából és *l*, *j*, és *n* mássalhangzókából épülnek fel.¹⁵ A beszédhangok hangzósági rendjében ezek a legelőkelőbb helyeken állnak (Kassai 1998: 127). Az ösztönös praktikus-ságon tehát azt értem, hogy lappok a messzebbre hordó hangokból építik fel a paneleket, hogy a tundrán nagy távolságokba tudjanak üzenni általuk.¹⁶ Az egy-

¹⁵ A beszélt nyelvből választott panelekben is jellemző ezeknek a hangoknak a dominanciája, pl. *na*, *nai*, *jo*, *juo*, *vuoi*, *lea*, *lei* (vö. 3.1.).

¹⁶ Mindezt felerősíti a mély tónusú éneklés, a mély hangok ui. messzebbre elhallatszanak, és több felhang szól az éneklés közben. Figyelemre méltó, hogy a lappok körében a jojkaéneklés

mástól nagy távolságban, magányosan pásztorkodó lapp férfiak között a jojka nagyon fontos kommunikációs eszköz volt, tehát a hangzósági tényezőt sem hagyhatjuk figyelmen kívül.

7.2. A panelek felépítését megvizsgálva kiderül, hogy bennük nem ugyanazok a fonotaktikai szabályok érvényesülnek, mint a beszélt nyelv szavaiban. A fontosabb szabályok (a beszélt nyelvi használattal való egyezéseket (+), az eltéréseket (–) jellel jelölöm):

- a „mondatzáró” panel mindig magánhangzóra végződik (–)
- magánhangzó nem áll szó elején (–)
- *v, r, h* és *nj (ń)*: csak szó eleji pozícióban állhat (–)
- *l, n*: szó eleji, szó belseji és szóvégi helyzetben egyaránt előfordul, intervokális helyzetben gyakran gemináta (+)
- *i*: csak szó belseji és szóvégi helyzetben, mindig magánhangzó után áll, jellemzően [j] hangértékű simulóhang, illetve szemivokális (kettős vagy hármas magánhangzók második hangjaként, de nem diftongus elemeként!) (–)

8. A paneleket érdemes megvizsgálni a hagyomány öröklődésének viszonylatában is. A „’jojku szövegében’ tömegestül található töltő szavaknak és szótagoknak ... valamiféle konnotatív, tehát érzelmi felhangja van, hiszen ... az olykor csak érthetetlen ... töltőszavakból álló szövegeknek (ahol denotatív jelentésű szó alig fordul elő, személynevek annál inkább) megvan az énekes és hallgatói számára ismert ’tárgyuk’, mondhatnánk így is: közölni valójuk” (Hajdú 1982: 426). Ez a közölni való és a dekódolás képessége azonban átörökítésre szorul. A lapp gyerekeknek meg kell tanulniuk azt, hogy kihez milyen „szavak”, azaz panelek illenek, és milyen körülmények között kell vagy lehet azokat használni. Bizonyos panelek ui. egy adott közösségen belül rokonszenvet, míg mások közömbösséget vagy antipátiát fejeznek ki. T. I. Itkonen az inari réntenyésztők jojkaszövegeivel kapcsolatban megfigyelte, hogy a *lul-lu* közömbösséget, a *le-le* kérdést fejez ki, a *nun-nu* pedig azt jelenti, hogy bár lehetne rosszat mondani a jojka alanyáról, az énekes mégsem teszi (Itkonen 1948: 561–562). Sok tapasztalat igazolja, hogy ha valaki nem a megfelelő – legalábbis nem a megfelelő szemantémába tartozó – pannellel énekel egy adott jojkát, a közösség többi tagja kijavítja.

9. Összességében megállapítható, hogy a kívülállók, avatatlanok számára túlságosan tömörített, szemantikailag sokszor értelmezhetetlen szövegek a közösségen belül bonyolult jelentéseket hordoznak, akár történetek hosszú sorát közvetíthetik. Ez a belső, kulturális kódokkal átszőtt szöveghagyomány kívülről valóban nehezen értelmezhető. A jojka kommunikációs jellege kizárólag a beavatott közösségben mutatkozik meg, hiszen ennek a közlésformának a hétköz-

ideálja a mély hanghoz kötött, ezért szerintük a férfiak hangja sokkal alkalmasabb a jojkálásra.

napi beszédétől eltérő, attól elkülönített jelrendszere van. Ez a tanulmány bemutatott néhány olyan értelmezési lehetőséget, vizsgálati eszközt, melyek közelebb vihetnek ennek az egyedülálló szöveghagyománynak a megértéséhez, melyben igen fontos szerep jut a paneleknek: valós beszélt nyelvi elemeknek, valamint a beszélt nyelvben nem élő, kitalált hangsoroknak egyaránt.

Irodalom

- Asher et al. 1994 = Asher, R. E. –Simpson, J. M. Y. (eds), *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Pergamon, Oxford.
- Austerlitz, Robert (1975), *Szöveg és dallam a vogul dalokban*. In: Gulya János (szerk.), *Vízimadarak népe*. Európa Könyvkiadó, Budapest. 9–34.
- Carnap, Rudolf (1999), *A metafizika kiküszöbölése a nyelv logikai elemzésén keresztül*. In: Forrai Gábor – Szegedi Péter (szerk.), *Tudományfilozófiai szöveggyűjtemény*. Áron Kiadó, Budapest.
- Bernstein, Leonard (1979), *A megválaszolatlan kérdés*. Zeneműkiadó, Budapest.
- Diószegi Vilmos (1998), *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Domokos Johanna (1996), *Jojka, versjojka, jojkavers, vers a számi (lapp) költészetben, valamint ezek fordítási problémái*. In: Mészáros Edit (szerk.), *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére*. JATEPress, Szeged. 76–80.
- Domokos Péter (1975), *Lapp (irodalom)*. In: Domokos Péter (szerk.), *Medveének*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Eliade, Mircea (2001), *A samanizmus*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Ensheimer, Ernst (1951), *Den lapska musiken*. Musikrevy 6, s. *Studia etnomusicologica eurasiatica*. Stockholm.
- Hajdú Péter (1960), *Szöveg és dallam viszonya a szamojéd énekekben*. NÉNy 3–4: 19–29.
- Hajdú Péter (1982), *Vers – folklór – zene – nyelvi változás*. *Filológiai Közönlöny* 28/4: 400–436. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Herndon, Marcia – Norma McLeod (1980), *Music as culture*. Berkeley, California.
- Hunyadi László (1981), *Nyelv és zene*. In: Gráfik Imre – Voigt Vilmos (szerk.), *Kultúra és szemiotika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Itkonen, Toivo I. (1939), *Inarin tuturilappalaisten joikuja*. *Kalevalaseuran vuosikirja* 19. Borga – Helsingfors. 9–16.
- Itkonen, Toivo I. (1948), *Suomen lappalaiset vuoteen 1945 II*. Porvoo – Helsinki.
- Jernsletten, Nils (1976), *Dajahusat*. Oslo.
- Jernsletten, Nils (1978), *Om joik og kommunikasjon*. By og bygd. Norsk Folkemuseum årbok 1978. Oslo.
- Jernsletten, Nils (1979), *Joik-kunsten a minnes*. *Var verden* 4/1979. Trondheim.
- Kantola, Tuula (1984), *Talvadaksen joikuperinne*. *Folkloristiikan tutkimuksia* 2. Turun yliopiston kulttuurien laitos, Turku.

- Kassai Ilona (1998), *Fonetika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Keresztes László (szerk.), (1983), *Aranylile mondja tavasszal*. Európa Kiadó, Budapest. 507–523.
- Korhonen, Mikko (1981), *Johdatus lapin kielen historiaan*. SKST 370.
- Körtvély Erika (2001), „Nyomósító elemek” a tundrai nyenyecben. *NéNy* 41/1: 155–167.
- Laitinen, Heikki (1981a), *Saamelaiset ja heidän musiikkinsa*. *Kansanmusiikki* 2/1978. Helsinki.
- Laitinen, Heikki (1981b), *Juoigga viell'ja, oabba!* *Kansanmusiikki* 2/1978. Helsinki.
- Lappalainen, Päivi (1984), *Däl mī juoiggasta' vel. Anders Ivan Guttormin joikujen tarkastelua*. Turun Yliopiston kulttuurien tutkimuksen laitos. *Folkloristiikan Tutkimuksia* 3. Turku.
- Launis, Armas (1906), *Kertomus sävelkeruumatkasta Norjan ja Suomen Lapissa kesällä vuonna 1905. – Suomalaisen kirjallisuuden seuran keskustelemukset v. 1905–1906*. Suomi IV: 4. Helsinki.
- Launis, Armas (1908), *Lappische Juoigos-Melodien*. MSFOu 26.
- Leisiö, Timo (1978), *Saamelaisten vanhakantainen musiikkikulttuuri*. *Kansanmusiikki* 2/1978. Helsinki.
- Lévi-Strauss, Claude (2001), *Strukturális antropológia I. Osiris*, Budapest.
- Lomax, Alan (1976), *Cantometrics: a method in musical anthropology*. Berkeley, California.
- Menuhin, Yehudi – Curtis W., Davis (1981), *Az ember zenéje*. Zeneműkiadó, Budapest.
- Merriam, Alan (1979), *The anthropology of Music*. U.S.A.
- Nettl, Bruno (1980), *Ethnomusicology: definitions, directions and problems* In: May, Elisabeth (ed.), *Music of many cultures. An introduction*. Berkeley – Los Angeles – London.
- Nickel, Klaus-Peter (1994), *Samisk Grammatikk*. Davvi Girji O.S., Karašjohka.
- Pais Dezső (1975), *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pentikäinen, Juha (1971), *Lappalaisten perinnealuejako*. Kalevalaseuran vuosikirja 51. Helsinki.
- Ruong, Israel (1981), *Samerna – identitet och identitetskriterier*. *Nord Nytt* 11/1981.
- Saarinen, Sirkka (1990), *Suomalais-ugrilaisten kansojen folklore*. Turun Yliopisto, Turku.
- Sammallahti, Pekka (1989), *Sámi-suoma sátnegirji*. Jorgaleaddji Oy, Ohcejohka.
- Steinitz, Wolfgang (1975), *A vogul és az osztják népköltészetéről*. In: Gulya János (szerk.), *Vízimadarak népe*. Európa Könyvkiadó, Budapest. 353–368.
- Szomjas-Schiffert György (1996), *Lapp sámánok énekes hagyománya*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tamás Ildikó (2001), *Jojka – Európa legősibb hírmondója*. *NéNy* 41/2: 295–306.
- Vainio, Matti (1991), *A finn zene története*. Ethnica, Debrecen.
- Valkeapää, Nils-Aslak (1984), *Ett sätt att lugna renar*. *Café Existens. Tidskrift för nordisk litteratur* 24. Göteborg.
- Vargyas Lajos (2002), *A magyarság népzeneje*. In: Paksy Katalin (szerk.), *Jelenlévő Múlt*. Planétás, Budapest.
- Wittgenstein, Ludwig (1989), *Logikai-filozófiai értekezés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Wittgenstein, Ludwig (1998), *Filozófiai vizsgálódások*. Atlantis, Budapest.